

Stefan Dudra

KWESTIA METROPOLITY DIONIZEGO JAKO ELEMENT POLITYKI PAŃSTWA WOBEC CERKWI PRAWOSŁAWNEJ W POLSCE PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

POSTAĆ METROPOLITY DIONIZEGO związana jest z trudnym okresem w historii Kościoła prawosławnego w Polsce. Przyszło mu kierować Cerkwią w rzeczywistości Drugiej Rzeczypospolitej, w której była ona utożsamiana z czymś obcym i wrogim. Po pierwszej wojnie światowej w polskiej świadomości społecznej była symbolem caratu, rozbiorów, niewoli, ucisku religijnego i narodowościowego. Metropolita musiał stawić czoła polityce mającej na celu znaczne osłabienie pozycji Kościoła (m.in. akcja burzenia świątyń, procesy rewindykacyjne)¹. Po 1945 r. była utożsamiana z radzieckim okupantem, stawała się symbolem częściowej utraty suwerenności.

Metropolita Dionizy powrócił do kraju 25 kwietnia 1945 r.² Bezpośrednio podjął działania mające na celu stabilizację i stworzenie normalnych warunków

¹ Zob.: M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989; G.J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007.

² Metropolita Dionizy [Konstanty Waledyński] (1876–1960) absolwent Seminarium Duchownego w Ufie, w 1900 r. ukończył Kazańską Akademię Duchowną. W czasie studiów złożył śluby zakonne (1897 r.), a w 1899 r. przyjął święcenia kapłańskie. Wykładowca m.in. w Akademii Duchownej w Kazaniu i Seminarium Duchownym w Symferopolu i Chełmie. W 1913 r. został powołany na Biskupa Krzemienieckiego, w 1923 r. po tragicznej śmierci metropolity Jerzego, objął stanowisko Metropolity Warszawskiego, Wołyńskiego i całej Polski. W 1944 r. w związku z lipcową ofensywą wojsk radzieckich z polecenia władz niemieckich metropolita Dionizy, wraz z arcybiskupami Harionem i Pałladijem, zostali ewakuowani na Słowację. Następnie przebywali w Zakopanem. Do stycznia 1945 r. metropolita Dionizy urzędował w Krakowie. W związku z zimową ofensywą hierarchowie ewakuowali się do Sankt-Pelten w Austrii. Metropolita przebywał tam w klasztorze w miejscowości katolickiego arcybiskupa. Szerzej o działalności metropolity Dionizego zob.: A. Kempfi, *Władza Dionizy*, „Tygodnik Podlaski” 1985, nr 50; M. Lewczak, *Śp. Metropolita Dionizy*, „Wiadomości PAKP” 2001, nr 4.

dla działalności Kościoła prawosławnego. 16 maja 1945 r. powiadomił Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny o przejęciu zarządzania diecezją warszawską i całym Kościołem prawosławnym w Polsce³. Główne problemy jakie stanęły do rozwiązania to m.in. kwestia unormowania statusu jurysdykcyjnego poszczególnych parafii, budowa nowej struktury administracyjno-kościelnej dopasowanej do zmienionej sytuacji terytorialnej kraju, kształcenie duchownych, zapewnienie opieki duszpasterskiej dla wiernych na ziemiach przyłączonych na zachodzie i północy Polski⁴.

Określeniem jego stosunku do nowej rzeczywistości społeczno-politycznej w Polsce była odezwa z 5 czerwca 1945 r. skierowana do podległego mu duchowieństwa, wzywająca do modłów za „demokratyczną Polskę i jej władze i wojsko”⁵. W piśmie z 13 czerwca 1945 r. skierowanym do Prezydenta Krajowej Rady Narodowej Bolesława Bieruta, informował o objęciu kierownictwa Kościołem i przystąpieniu do organizowania życia kościelnego na ziemiach polskich. Jednocześnie podkreślał swój lojalny stosunek do państwa i narodu polskiego. Apelował o umożliwienie mu wykonywania obowiązków kanonicznych związanych z funkcjonowaniem Cerkwi prawosławnej w Polsce⁶. Pismo metropolity było potwierdzeniem odwiecznej tradycji prawosławia, nakazującej lojalność wobec władzy państwowej.

Przejawem pozytywnego stosunku do nowej rzeczywistości politycznej był również *List o kościelnych i cywilnych obowiązkach obywatela Polski wyznania prawosławnego* ze stycznia 1946 r.⁷, a także uchwały Św. Soboru Biskupów: z 13 maja 1946 r. wzywająca duchowieństwo i wiernych do aktywnego wsparcia sprawy odbudowy stolicy i kraju przez subskrypcję Premiowej Pożyczki Odbudowy Kraju oraz z 5 września 1946 r. w sprawie przeprowadzenia jednorazowej zbiórki we

³ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (dalej: AWMP), sygn. RVI-3A1314, Pismo metropolity Dionizego do Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego z 16 maja 1945 r., por.: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956. Studia i Materiały*, Kraków 1998, s. 122.

⁴ Kwestie te omawiają: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970*, Kraków 1996; S. Duda, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005; P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Toruń 2007.

⁵ E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa 1993, s. 157.

⁶ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Administracji Publicznej (dalej: MAP), sygn. 1042, Memoriał Metropolity do Obywatela Prezydenta Krajowej Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie z 13 czerwca 1945 r.

⁷ „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1947, nr 3–12.

wszystkich świątyniach Metropolii na rzecz odbudowy stolicy. Księża proboszczowie mieli podczas okolicznościowych kazań wskazywać wiernym na obowiązek poparcia powyższych akcji⁸.

Metropolita Dionizy podejmował w latach 1945–1947 aktywną działalność kościelną: pełnił funkcję tymczasowego zarządcy diecezji ziem odzyskanych (od 15 lipca 1946 r. do 17 kwietnia 1948 r.), stał na czele Prawosławnego Metropolitalnego Komitetu Niesienia Pomocy Przesiedleńcom na Ziemiach Odzyskanych (powołanego 24 lipca 1947 r.). Jego celem było ustalenie miejsca zamieszkania przesiedlonej ludności prawosławnej, zorganizowanie jej pomocy materialnej i opieki duszpasterskiej. Czynił również starania o reaktywowanie funkcjonującego przed wojną Studium Teologii Prawosławnej⁹. Pomimo wysokiej pozycji naukowej, jaką zajmowało Studium w okresie międzywojennym (istniało w latach 1925–1939)¹⁰, władze nie decydowały się na jego ponowne otwarcie. Bez wątplenia wyrażano w ten sposób swoją dezaprobatę wobec urzędującego metropolity. Nie mogąc uzyskać zgody władz na reaktywowanie Studium, uchwałą Soboru Biskupów z 12 grudnia 1947 r. podjęto decyzję o utworzeniu z dniem 1 stycznia 1948 r. Prywatnego Studium Teologii Prawosławnej przy Katedrze Metropolitalnej w Warszawie¹¹.

Jednakże sytuacja metropolity Dionizego po powrocie do Polski była złożona. Jego pozycję osłabiał brak poparcia ze strony władz państwowych. Zapewne duży wpływ na to miała działalność metropolity zarówno w okresie międzywojennym, jak i w czasie okupacji¹². Początkowo kwestia zmiany na stanowisku zarządzającego Kościołem prawosławnym była dla władz priorytetowa. Jednocześnie łączono ją z zagadnieniem autokefalii i próbowano rozwiązać je łącznie¹³. Patriarchat

⁸ AWMP, Uchwały Św. Soboru Biskupów PAKP z 5 września 1946 r. i z 13 maja 1946 r.; Pismo Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego z 17 maja 1946 r.

⁹ AAN, MAP, sygn. 1042, Pismo metropolity Dionizego do Ministra Administracji Publicznej z 30 listopada 1945 r.

¹⁰ O działalności Studium zob.: H. Paprocki, *Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (1925–1939)*, „Wiadomości PAKP” 1973, nr 4; M. Lenczewski, *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925–1939*, Warszawa 1992.

¹¹ AAN, MAP, sygn. 1042, Uchwała Soboru Biskupów z 12 grudnia 1947 r.; ibidem, Pisma metropolity dotyczące reaktywowania Studium Teologii Prawosławnej; A. Mironowicz, *Prawosławne szkolnictwo teologiczne na terenie Rzeczypospolitej*, „Wiadomości PAKP” 2001, nr 7–8.

¹² Por.: A. Malesza, *Jeszcze raz o Metropolicie Dionizym*, „Wiadomości PAKP” 1991, nr 3; M. Papierzyńska-Turek, op.cit.; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; J. Sziling, *Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988.

¹³ Na te dwie kwestie zwracał uwagę H. Świątkowski w swoim memoriale z 10 lutego 1947 r., AAN, Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW), Wydz. III Nierzyskokatolicki, sygn. 131/391. Kościół

Moskiewski nie uznawał bowiem autokefalii z 1924 r. uzyskanej od Patriarchatu Konstantynopolskiego¹⁴. Dążenie do objęcia jurysdykcją kościelną przez Patriarchat Moskiewski terenów zamieszkałych przez ludność prawosławną doprowadziło m.in. do konfliktu na Białostocczyźnie. Od jesieni 1944 r. parafiami na tym terenie zarządzał bp Tymoteusz, kierujący diecezją chełmsko-podlaską¹⁵. Jednocześnie w grudniu 1944 r. arcybiskup miński Bazyli utworzył na tym obszarze Tymczasowy Diecezjalny Zarząd Duchowny z ks. Mikołajem Wincukiewiczem, na czele którego zadaniem było podporządkowanie duchowieństwa i wiernych Patriarchatowi Moskiewskiemu. Dekretem z 12 lutego 1945 r. patriarcha Aleksy przejął w jurysdykcję kanoniczną parafie na Białostocczyźnie¹⁶. 22 lutego 1945 r. Tymczasowy Zarząd Diecezjalny został przekształcony w Białostocki Zarząd Diecezjalny¹⁷. Powyższy system dwuwładzy doprowadził do licznych konfliktów, dezorganizował życie religijne naruszał również zasadę autokefalii.

prawosławny w swej strukturze organizacyjnej nie posiada władzy centralnej, która jest charakterystyczna dla katolicyzmu. Organizacja Kościoła oparta jest na autokefalii, oznaczającej samodzielność poszczególnych Kościołów prawosławnych, a zarazem jest jego zewnętrznym fundamentem. Przejawia się ona w odrębnym ustroju wewnętrznym, w niezależności hierarchii Kościoła w danym państwie od hierarchii Kościoła znajdującego się w innym państwie, w istnieniu odrębnego prawodawstwa oraz w zachowaniu lokalnych zwyczajów i obrzędów kościelnych. Kościół autokefaliczny nie zrywa jednakże związków dogmatycznych i kanonicznych z innymi Kościołami prawosławnymi, które tworzą razem Powszechny Kościół Prawosławny oraz uznaje pierwszeństwo honorowe konstantynopolskiego patriarchy, por.: M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 15; A. Znosko, *Prawosławne prawo kanoniczne*, cz. 1, Warszawa 1973; M. Zyzykin, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1933; J. Andrejuk, *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym*, „Kalendarz Prawosławny 1985”.

¹⁴ O politycznych aspektach autokefalii z 1924 r. zob.: A. Znosko, *Dzieje autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce niepodległej i jej postulaty*, AAN, UdSW, Wyd. III Nierzymoskokatolicki, sygn. 131/391; M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 103–131; S.J. Langrod, *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki wyznaniowej*, Warszawa 1931; S. Kiryłowicz, *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985.

¹⁵ Diecezja chełmsko-podlaska wraz z warszawską i krakowsko-łemkowsko-lwowską wchodziła w skład istniejącego w czasie okupacji w Generalnym Gubernatorstwie „Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w GG”. Bp Tymoteusz zarządzał parafiami na Białostocczyźnie z upoważnienia przewodniczącego PKWN, które uzyskał 10 sierpnia 1944 r., por.: *Poslewojennoje tridcatletie w żyzni Prawosławnoy Cerkwi w Polsce*, „Prawosławnyj Kalendar 1975”.

¹⁶ AAN, MAP, sygn. 1048, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego do Departamentu Wyznaniowego MAP w Warszawie z 24 maja 1945 r.

¹⁷ O sytuacji prawosławia na Białostocczyźnie w latach 1944–1946 zob.: E. Mironowicz, op.cit.; K. Urban, „*Schizma białostocka*”. *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie 1944–1956*, „Białostocczyzna” 1991, nr 2; G. Sosna, *Sprawy narodowościowe i wyznaniowe na Białostocczyźnie (1944–1948) w ocenie władz Rzeczypospolitej Polskiej. Wybór dokumentów*, Ryboły 1996.

Należy wspomnieć, że w konflikcie, jaki zaistniał na Białostocczyźnie polskie władze administracji centralnej, jak również terenowej opowiedziały się po stronie przynależności parafii białostockich do Kościoła prawosławnego w Polsce. Między innymi wojewoda białostocki Stefan Dybowski w piśmie z 31 sierpnia 1945 r. skierowanym do bp. Tymoteusza prosił o usunięcie z zajmowanych stanowisk duchownych, którzy „godząc w ustrojowe ustawy Rzeczypospolitej Polskiej i w organizację Polskiego Kościoła Prawosławnego dopuścili się działalności szkodliwej względem Państwa Polskiego”¹⁸. Także ministerstwo administracji publicznej stało na stanowisku, że podporządkowanie parafii prawosławnych na tym terenie jurysdykcji Patriarchatu Moskiewskiego może być potraktowane jako „ingerencja obcej władzy w wewnętrzne sprawy Polski oraz naruszenie Jej praw suwerenności”. Sugerowano wszczęcie odpowiednich kroków dyplomatycznych mających na celu zlikwidowanie zaistniałej sytuacji¹⁹. Ostatecznie konflikt został rozstrzygnięty w lutym 1946 r., gdy większość duchowieństwa prawosławnego powiatu bielskiego uchwaliła, iż „chcąc być lojalnymi obywatelami Państwa Polskiego, zrywamy wszelkie stosunki z pozakrajową Władzą Duchowną, a tym samym z Mińskim Arcybiskupem Bazylim oraz jego przedstawicielem ks. Mikołajem Wincukiewiczem [...]. Jednocześnie uchwalamy uznać za swoją jedyną Duchowną Władzę Jego Ekscelencję Ks. Metropolitę Dionizego i sprawującego władzę Diecezjalną na terenie Województwa Białostockiego Jego Ekscelencję Biskupa Tymoteusza, których i prosimy o przyjęcie nas do swej Jurysdykcji”²⁰. Sytuacja jaka zaistniała na Białostocczyźnie była niekorzystna ze względu na groźbę utraty niezależności prawosławia w Polsce. Zdawały sobie z tego sprawę władze państwowe, podejmując stosowne działania. Jednocześnie stwierdzano, że „najbardziej mocnym argumentem na korzyść zachowania autokefalii był zarzut całkowitego podporządkowania Polski Moskwie, oznaczałoby to, że nawet na tym odcinku Polska nie była wolna”²¹.

¹⁸ AAN, MAP, sygn. 1048, Pismo wojewody białostockiego do bp. Tymoteusza w sprawie usunięcia opozycyjnych duchownych z 31 sierpnia 1945 r.; ibidem, dokumentacja dotycząca sytuacji Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie.

¹⁹ Ibidem, Pismo Ministra Administracji Publicznej W. Kiernika do Ministra Spraw Zagranicznych z 23 listopada 1945 r. w sprawie jurysdykcji Prawosławnego Arcybiskupa Mińskiego na terenie województwa białostockiego.

²⁰ Ibidem, Protokół z zebrania duchowieństwa powiatu bielskiego poddającego się jurysdykcji bp. Tymoteusza z 19 lutego 1946 r.

²¹ Ibidem, UdSW, Wyzd. III Nierzymkokatolicki, sygn. 131/391, Sytuacja PAKP..., op.cit.

Jednym z czynników stabilizujących funkcjonowanie Cerkwi w Polsce było nawiązanie stosunków z Patriarchatem Moskiewskim i uzyskanie od niego, jako Kościoła Macierzystego, zgody (błogosławieństwa) na samodzielne funkcjonowanie. Próbę podjęto 20 maja 1945 r., wysyłając list gratulacyjny do patriarchy Aleksego z okazji wyboru na „strażnika tronu patriarszego”²². W wyniku dążenia do odsunięcia metropolity od kierowania Cerkwią prawosławną w Polsce, pomimo trwającej korespondencji z patriarchą Aleksym kwestia autokefalii nie została rozwiązana. Według ks. Aleksego Znosko metropolita Dionizy był przeciwny nawiązaniu wszelkiej łączności z Moskwą, oprócz stosunków „braterskich”. Argumentował, że Polska „jest państwem suwerennym, to też suwerennym powinien być nadal i prawosławny kościół w Polsce, uznany przez liczne kraje zagranicą”. I dalej metropolita podkreślał, że „łączność z Moskwą jest kwestią niebezpieczną dla cerkwi”²³. Trudno określić na ile stwierdzenia ks. A. Znoski były wiarygodne. Składał je w czasie przesłuchań, będąc już pozbawionym wolności.

Celem władz było odsunięcie metropolity Dionizego od kierowania Kościołem. Departament wyznaniowy MAP uznawał jego działalność w czasie wojny za sprzeczną z polską racją stanu²⁴. Zarzucano mu zbyt uległość wobec niemieckich władz okupacyjnych, oskarżano o kontakty z gubernatorem Hansem Frankiem i szefem dystryktu warszawskiego Ludwigiem Fischerem. Zastrzeżenia władz budziły także decyzje dotyczące wydania apelu o wyjazd na roboty przymusowe do Niemiec. Podnoszono także kwestię antysowieckich deklaracji i występowania przeciwko działaniom Patriarchatu Moskiewskiego w czasie drugiej wojny światowej²⁵. Nie przyjmowano jednocześnie do wiadomości, że kontakty z Niemcami były wynikiem konieczności kierowania Kościołem w zmienionej sytuacji politycznej.

Próbowano wymóc ustąpienie metropolity, sugerując „zły stan zdrowia i podeszły wiek”. Początkowo odrzucano administracyjne usunięcie go ze stanowiska ze względu na spodziewane protesty w kraju i za granicą²⁶. Pod koniec 1945 r. rozwa-

²² AWMP, sygn. RIV-2B 1144, List metropolity Dionizego do patriarchy Aleksego z 20 maja 1945 r., por. także: „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1947, nr 1-2; A. Malesza, *Karta z dziejów prawosławia na ziemiach polskich. Metropolita Dionizy w latach 1939-1948*, „Wiadomości PAKP” 1989, nr 4.

²³ Instytut Pamięci Narodowej Oddział Katowice (dalej: IPN Ka) sygn. /02/48/, Wyciąg z życiorysu aresztowanego członka Białoruskiego Komitetu Nacjonalistycznego Znosko Aleksandra [bez datowania].

²⁴ AAN, MAP, sygn. 1042, Pismo Dyrektora Departamentu Wyznaniowego MAP do Ministra Administracji Publicznej z 22 czerwca 1945 r.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

żano jednak decyzję jego aresztowania. Zaniechano jednak tak drastycznego rozwiązania, gdyż zdaniem ówczesnego ministra sprawiedliwości miałyby to „poważny aspekt polityczny”²⁷.

Władzom zależało na odsunięciu od kierowania Kościołem metropolity Dionizego i wybraniu następcy, który realizowałby politykę zgodną z linią partii. Czy w latach 1945–1948 gremia kierownicze państwa miały pełną wizję rozwiązania kwestii obsady zwierzchnika Cerkwi? Należy w to wątpić. Poszczególni prawosławni hierarchowie nie cieszyli się zaufaniem władz. Ich działalność nie mogła gwarantować pełnego podporządkowania. Z tych m.in. powodów nowy metropolita wybrany został dopiero w 1951 r.

Metropolita Dionizy, mimo nacisków ze strony władz państwowych, jak i pojawiających się sugestii wewnątrz Kościoła dotyczących jego ustąpienia ze stanowiska, odrzucał takie rozwiązanie. Uważał, że stawiane zarzuty są bezpodstawne, a cała sprawa ma kontekst polityczny. Zdawał sobie jednocześnie sprawę z konieczności unormowania stosunków z Patriarchatem Rosyjskim. Zagadnienie to nabierało szczególnego znaczenia w kształtującym się nowym układzie politycznym. Korespondencja między metropolitą a patriarchą Aleksym nie przyniosła jednak rozwiązania tej kwestii. Patriarcha żądał bowiem uznania za niekanoniczną dotychczasowej autokefalii²⁸.

Bez wątpienia kwestię odsunięcia metropolity od kierowania Kościołem władze próbowały powiązać bezpośrednio ze sprawą nadania autokefalii. Zdawano sobie sprawę, iż autokefalia może przynieść korzyści polityczne, wynikające z uczestniczenia PAKP jako równorzędnego partnera w gronie Autokefalicznych Kościołów Prawosławnych (działalność międzynarodowa Kościoła, kwestia ekumenizmu). 10 lutego 1947 r. minister sprawiedliwości Henryk Świątkowski przedstawił plan rozwiązania kwestii Kościoła prawosławnego w Polsce. Powstał on po wcześniejszych rozmowach i uzgodnieniach z przewodniczącym Rady do Spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego Grigorijem Karpowym w trakcie pobytu ministra w Moskwie jesienią 1946 r.²⁹ H. Świątkowski krytycznie oceniał ministerstwo administracji publicznej, które nie przedstawiło żadnego planu rozwiązania pro-

²⁷ Ibidem, Pismo Ministra Sprawiedliwości do Ministra Administracji Publicznej z 6 grudnia 1945 r.

²⁸ Część korespondencji przytacza K. Urban, *Sprawa autokefalii Kościoła prawosławnego po II wojnie światowej*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956...*, op.cit.

²⁹ AAN, UdSW, Wydział III Nierzymkokatolicki, sygn. 131/391, Memoriał H. Świątkowskiego „Sprawa Kościoła Prawosławnego w Polsce” z 10 lutego 1947 r., autor stwierdzał w nim, że poglądy na sprawę prawosławia w Polsce okazały się całkowicie zgodne.

blemu uregulowania położenia Cerkwi prawosławnej w Polsce. Minister stwierdzał jednocześnie, że „państwo polskie jako państwo niepodległe, ma pełne prawo do autokefalii swego Kościoła Prawosławnego. Zakwestionowanie autokefalii równałoby się zakwestionowaniu niepodległości”. Jako rozwiązanie zaistniałej sytuacji proponowano „podjęcie rozmów z Patriarchatem Moskiewskim i czynnikami odpowiedzialnymi Polskiego Kościoła Prawosławnego (wymieniano bp. Tymoteusza) dotyczących załatwienia sprawy autokefalii”. Pojawiła się również sugestia o wyznaczeniu specjalnego pełnomocnika rządu, który byłby odpowiedzialny za pozytywne zakończenie całego procesu. Następnie proponowano zwołanie Soboru Krajowego Kościoła Prawosławnego w Polsce, na którym miano dokonać wyboru zwierzchnika Kościoła oraz uchwalić Statut Organizacyjny Kościoła. W Soborze mieli uczestniczyć przedstawiciele Rządu Polskiego i Patriarchatu Moskiewskiego³⁰.

Czynione przez metropolitę Dionizego starania, dotyczące unormowania stosunków z władzami polskimi, jak również z Patriarchatem Moskiewskim (planowana podróż do Moskwy) nie przyniosły pożądaných rezultatów. 25 lutego 1948 r., po wcześniejszej rewizji pomieszczeń, metropolita osadzony został w areszcie domowym. Oskarżony został o zdradę Rzeczypospolitej (podpisanie deklaracji lojalności wobec okupanta niemieckiego) oraz wykorzystywanie zajmowanego stanowiska³¹. Zamknięto główne wejście do jego apartamentów na pierwszym piętrze metropolitalnego domu. Musiał się zadowolić skromnym pomieszczeniem na parterze tego domu, którego strzegł strażnik z domu przy ul. św. św. Cyryla i Metodego, przed wojną zbudowanego przez Cerkiew, po wojnie przerobionego na siedzibę Urzędu Bezpieczeństwa³². Aresztowano również kilku pracowników Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego.

Działania metropolity nie mogły przynieść w ówczesnej sytuacji politycznej pozytywnych rezultatów. Wspomniany już H. Świątkowski stwierdzał, iż uregulowanie stosunków z Patriarchatem Moskiewskim „jest dziś nietrudne. Jest to więcej sprawa personalna niż zasadnicza. Nie może być mowy o zgodzie z Patriarchią Moskiewską, a więc i o autokefalii Polskiego Kościoła Prawosławnego, dopóki na jego czele stoi metropolita Dionizy, którego pozostawienie na dotychczasowym stanowisku jest jakby wyzwaniem pod adresem Patriarchii Moskiewskiej”³³.

³⁰ Ibidem.

³¹ D. Sawicki, *Kościół prawosławny w niepodległej Polsce*, „Wiadomości PAKP” 1999, nr 2; M. Lenczewski, *Ks. Metropolita Dionizy*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1985, z. 1.

³² A. Radziukiewicz, *U boku metropolitów*, „Przegląd Prawosławny” 1996, nr 10.

³³ AAN, UdSW, Wydz. III Nierzymkaskatolicki, sygn. 131/391, Memoriał H. Świątkowskiego „Sprawa Kościoła Prawosławnego w Polsce” z 10 lutego 1947 r.

Zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Bolesława Bieruta z 17 kwietnia 1948 r. cofnięte zostało uznanie udzielone Dionizemu Waledyńskiemu jako Metropolicie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego³⁴. Decyzja ta nie została uznana przez większość Autokefalicznych Kościołów Prawosławnych, które nadal uznawały metropolitę Dionizego za jedynego zwierzchnika Kościoła prawosławnego w Polsce, a sam metropolita swoim odosobnieniem po 1948 r. płacił za patriotyczną i propaństwową postawę również za działalność w okresie międzywojennym³⁵. Metropolita Dionizy czynił jeszcze bezskuteczne starania o przywrócenie go na stanowisko zwierzchnika Kościoła. Między innymi w piśmie do ministra administracji publicznej z grudnia 1948 r. stwierdzał, że jego odsunięcie było niezgodne z prawem. Apelował o rewizję całej sprawy i ponowne rozpatrzenie i sprawdzenie stawianych mu zarzutów³⁶.

Trudno rozstrzygnąć na podstawie dzisiejszego stanu badań, jak również braku dostępu do materiałów źródłowych byłego ZSRR, zakres wpływu Patriarchatu Moskiewskiego na odsunięcie od zarządzania Kościołem prawosławnym w Polsce metropolity Dionizego. Można przypuszczać, że w ówczesnej sytuacji geopolitycznej mógł być on istotny. Zapewne kwestia ta była przynajmniej rozważana w trakcie wspomnianego już moskiewskiego spotkania ministra Henryka Świątkowskiego z Grigorijem Karpowym w 1946 r.

Na miejsce metropolity Dionizego 26 kwietnia 1948 r. zarządzeniem ministra administracji publicznej powołane zostało Tymczasowe Kolegium Rządzące PAKP z arcybiskupem Tymoteuszem jako przewodniczącym i jednocześnie pełniącym funkcję zastępcy metropolity³⁷. Należy podkreślić, że powołanie Tymczasowego Kolegium nie miało umocowania prawnego. Tego rodzaju instytucja nie została

³⁴ M.P., nr 38, p. 15; AAN, MAP, sygn. 1043, Sprawa odsunięcia metropolity Dionizego, tekst zarządzenia, „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1948, nr 1–5. Wcześniej, uchwałą z 6 kwietnia 1948 r. uznanie Dionizemu, jako Metropolicie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, cofnęła Rada Ministrów.

³⁵ A. Malesza, op.cit., s. 72–73. Akcja odsuwania niewygodnych dla władzy zwierzchników poszczególnych Kościołów objęła w 1951 r. m.in. bp. J. Padewskiego (Kościół Narodowy), ks. J. Szerudę (Kościół Ewangelicko-Augsburski) i ks. J. Naumiuka (Kościół Metodystyczny).

³⁶ AWMP, sygn. R IV–2B 1144, Pismo metropolity Dionizego do Ministra Administracji Publicznej z 2 grudnia 1948 r.

³⁷ Ponadto w skład Tymczasowego Kolegium weszli: bp Jerzy (proboszcz parafii łódzkiej), ks. Jan Kowalenko (zarządzający diecezją warszawską), ks. Eugeniusz Naumow (proboszcz parafii gdańskiej), ks. Wsiewołod Łopuchowicz (wikariusz katedry metropolitalnej), ks. Michał Kiedrow (administrator klasztoru w Jabłecznej) i Mikołaj Sieriebriannikow (reprezentant „czynnika świeckiego”), „Monitor Polski” 1948, nr 45, poz. 229, tekst zarządzenia „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1948, nr 5.

przewidziana, ani w dekrete Prezydenta z 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do PAKP, ani w Statucie Wewnętrznym. Nie bez racji charakteryzując ów twór, metropolita Dionizy pisał, iż „naruszało ono ustalony porządek kanoniczno-hierarchiczny w Kościele i w ogóle zagmatwało jego sytuację kanoniczną, czyniąc z członków Kolegium gwałcicieli kanonów, uzurpujących sobie prawa należące do kanonicznego Metropolity oraz naruszających zasady posłuszeństwa hierarchicznego”³⁸.

Do 1951 r. metropolita przebywał w wyznaczonych pomieszczeniach domu metropolitalnego. Rozważano jego przeniesienie m.in. do Łagowa Lubuskiego i Poznania. Sam metropolita chciał, aby umieszczono go w Krakowie. Ostatecznie w maju 1951 r. otrzymał nakaz opuszczenia Warszawy i osiedlenia się w Sosnowcu, gdzie przebywał w towarzystwie m.in. ks. Atanazego Semeniuka oraz mniszek Eudoksji (Polańskiej) i Olgi. Został osadzony w budynku przy ulicy Żymierskiego nr 90³⁹. Według doniesienia metropolita „zamieszkał w odosobnieniu od parafii sosnowieckiej. Chodzić do cerkwi, a tym bardziej odprawiać publicznych nabożeństw mu nie wolno, w swojej willi odbywa on różne modły”⁴⁰. Mieszkanie „otrzymał z polecenia Rady Ministrów [...] zajmuje tylko parter [...] dostaje rentę około 700 zł [...] siostry zakonne są na [jego] utrzymaniu”⁴¹.

Sosnowiec nie był miejscem odpowiednim dla osoby starszej i schorowanej. Poza tym dom, który zajmował „znajdował się nie dalej niż dwa kilometry od huty Szopienice. W jej cieniu przebywał chory na płuca metropolita”⁴². Według informatora hierarcha „wyglądał na lat 70 [liczył 75 lat – S.D.], chodzi słabo, siwy, jednym słowem starzec”⁴³.

Metropolita Dionizy miał zakaz odprawiania nabożeństw w miejscowej cerkwi. Z tego powodu urządził miejsce do nabożeństw we własnym domu. Nabożeństwa niedzielne odprawiał o godzinie 8.30 i 9.30. Informator „Marzec” donosił, że

³⁸ AWMP, sygn. R IV-2B 1144, Pismo metropolity Dionizego do Ministra Administracji Publicznej z 2 grudnia 1948 r.

³⁹ IPN Ka /02/48, Notatka z 12 maja 1955 r.

⁴⁰ Ibidem, Doniesienie źródła „Lew” z 30 maja 1951 r.

⁴¹ Ibidem, Pismo Miejskiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: MUBP) w Sosnowcu do Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: WUBP) w Katowicach z 31 lipca 1951 r. Metropolita otrzymał do swojej dyspozycji dom składający się z „5 pokoi i kuchni ze wszystkimi wygodami i ogrodem, tak że postąpili z nim nadzwyczaj uczciwie. Poza tym do tego wszystkiego 1500 zł miesięcznie na utrzymanie”, ibidem, Pismo z 11 kwietnia 1951 r.

⁴² A. Radziukiewicz, op.cit.

⁴³ IPN Ka /02/48, doniesienie źródła „Marzec” z 7 lipca 1951 r.

uczestniczyło w nich mało osób (od 5 do 10)⁴⁴. Informator ten był częstym gościem metropolity, ze spotkań składał dokładne raporty władzom bezpieczeństwa⁴⁵. Uczestniczył np. w większości nabożeństw niedzielnych (przekazywał informacje dotyczące ilości osób biorących udział w modlitwach, nowych duchownych pomagających metropolicie w prowadzeniu mszy, wypowiedzianych po nich opinii przez wiernych)⁴⁶.

Inwigilacji podlegał także dzień codzienny metropolity. Informatorzy donosili o osobach go odwiedzających, szczegółowym rozkładzie dnia. Z informacji tych wynikało m.in., że metropolita „dużo czasu poświęcał na modlitwę, trochę czytał i pisał [...] odbywał też spacery po swoim ogrodzie. W zasadzie nie opuszczał terenu zamieszkania”⁴⁷. Kontroli podlegała również korespondencja. Między innymi w grudniu metropolita otrzymał paczkę z Londynu. Według doniesienia była to przesyłka żywnościowa „konserwy, mydło, czekolada”⁴⁸. Warto podkreślić, że hierarcha nie otrzymywał żadnej pomocy z kraju. „Tylko na początku dawali mu węgiel i chleb. Potem trzeba było zimą marznąć. Pomoc przychodziła z zagranicy”⁴⁹.

Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) rozpoczęło przygotowywanie materiałów mających skompromitować metropolitę Dionizego już w lutym 1951 r.⁵⁰ Był rozpracowywany za „prowadzenie wrogiej działalności”⁵¹. Jeszcze przebywając w Otwocku, MBP poleciło „wziąć go w agenturalne opracowanie”⁵². Od momentu przybycia do Sosnowca metropolita Dionizy znalazł się pod obserwacją miejscowych władz bezpieczeństwa⁵³. Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Katowicach monitował do MBP o określenie zadań i kroków, jakie należało podjąć w stosunku do „niego i jego otoczenia”⁵⁴. Równocześnie objęto metropolitę

⁴⁴ Ibidem, Doniesienia źródła „Marzec” z 2 lutego 1952 r., 1 marca 1952 r. i z 13 marca 1952 r.

⁴⁵ Ibidem, Doniesienia źródła „Marzec” z 1952 r. i z 1953 r.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, Doniesienie źródła „Marzec” z 20 lipca 1953 r.

⁴⁸ Ibidem, Doniesienie źródła „Azot” z 15 stycznia 1953 r.

⁴⁹ A. Radziukiewicz, op.cit.

⁵⁰ IPN Ka /02/48, Pismo Naczelnika WUBP w Łodzi z 4 czerwca 1951 r.

⁵¹ Ibidem, Notatka z 12 maja 1955 r.

⁵² Ibidem, Pismo mjr. Wróblewskiego Naczelnika Wydziału II Departamentu III MBP do Naczelnika Wydziału III WUBP w Warszawie z 9 lutego 1951 r.

⁵³ Ibidem, Doniesienie źródła „Lew” z 17 maja 1951 r. 18 lipca 1951 r. Naczelnik Wydziału III WUBP w Katowicach otrzymał polecenie „nastawić posiadaną [...] agenturę na rozpracowanie Dionizego. Drogą agenturalną ustalić jego obecne kontakty osobiste”, ibidem, Pismo MBP do WUBP w Katowicach z 18 lipca 1951 r.

⁵⁴ Ibidem, Pismo WUBP w Katowicach do MBP z 15 czerwca 1951 r.

ściśła inwigilacją. Wykorzystano przy tym informatorów o pseudonimach „Marzec”, „Lew” i „Azot”.

Inwigilacji poddane zostały również osoby przebywające u boku metropolity. Już w czerwcu 1951 r. władze bezpieczeństwa poleciły rozpracowanie jego najbliższego otoczenia. Chodziło przede wszystkim o ustalenie „jego szerszych kontaktów oraz co za mniszki stanowią jego otoczenie”. Ponadto zainteresowanie budziło „czy metropolita odprawia nabożeństwa według obrządku grekokatolickiego lub prawosławnego dla Ukraińców i kto na nabożeństwa uczęszcza [i] jak często”⁵⁵.

Przygotowując rozpracowanie metropolity, próbowano wykorzystać aresztowanego w 1949 r. ks. A. Znosko⁵⁶. W marcu 1952 r. aresztowany został także ks. Atanazy Semeniuk. Chciano wymusić na nim, jako spowiedniku hierarchy, zeznania mogące obciążyć hierarchę⁵⁷.

Na podstawie przygotowanych materiałów operacyjnych stwierdzano w 1955 roku, że metropolita Dionizy może prowadzić „wrogą działalność szpiegowską”⁵⁸. Wobec powyższego podjęto działania mające polegać na poddaniu agenturalnej obserwacji, poprzez „ustalenie obecnych kontaktów i ewentualnej wrogiej działalności w powiązaniu z nacjonalistami ukraińskimi przebywającymi w krajach kapitalistycznych”⁵⁹. Ponadto miano zwrócić uwagę na najbliższe otoczenie metropolity (ustalenie kontaktów miejscowych i korespondencyjnych księdza i dwóch mniszek)⁶⁰.

13 kwietnia 1955 r. została założona sprawa ewidencyjno-obszewacyjna na byłego metropolitę „jako aktywnego działacza ruchu nacjonalistycznego ukraińskiego”⁶¹. Zarzucano mu m.in. współpracę z niemieckim wywiadem w okresie okupacji, polegającą na wyświadczeniu osób „ze środowisk nacjonalistycznych, które następnie były przerzucane na tereny ZSRR, gdzie pod płaszczykiem funkcji kapłańskich prowadzili wywiadowczą działalność”⁶².

⁵⁵ Ibidem, Doniesienie źródła „Azot” z 6 czerwca 1951 r., ibidem, Pismo WUPB w Katowicach do MUBP w Sosnowcu z 13 czerwca 1951 r. Urząd Bezpieczeństwa w Sosnowcu miał także przeprowadzić wywiad dotyczący źródeł utrzymania metropolity.

⁵⁶ Ks. A. Znosko został Wyrokiem Sądu Najwyższego skazany na 8 lat więzienia, IPN Ka /02/48, Protokół przesłuchania ks. A. Znosko z 15 listopada 1951 r.

⁵⁷ Rozpracowywanie ks. Atanazego Siemieniuka rozpoczęto już w 1949 r., IPN Ka /02/48, Agencyjne doniesienie z 30 czerwca 1949 r.

⁵⁸ IPN Ka /02/48, Notatka służbowa dotycząca Waledyńskiego Dionizego z 14 lutego 1955 r.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem, Postanowienie o założeniu sprawy ewidencyjno-obszewacyjnej z 13 kwietnia 1955 r.; ibidem, Protokół przesłuchania Bolesława Wasiutyńskiego z 30 stycznia 1951 r. Informował w nim o działalności metropolity Dionizego w okresie okupacji.

⁶² Ibidem, Postanowienie o założeniu sprawy ewidencyjno-obszewacyjnej z 13 kwietnia 1955 r.

Materiały przygotowywano do wiosny 1956 r. W marcu 1956 r. władze bezpieczeństwa postanowiły, że „ze względu na wiek [metropolita Dionizy] nie może przejawiać przestępczej działalności”⁶³. Podjęto decyzję o zaniechaniu dalszego prowadzenia sprawy⁶⁴. W uzasadnieniu podkreślano, że „jest w wieku 80 lat i ma zanik pamięci oraz w ogóle nie opuszcza już miejsca zamieszkania wobec czego jest on niezdolny do kontynuowania jakiegokolwiek wrogiej działalności”⁶⁵. Rok później (20 marca 1957 r.) metropolita Dionizy uzyskał zgodę na powrót do Warszawy. Jednakże pomimo licznych interwencji zarówno skierowanych do władz państwowych, jak i cerkiewnych hierarcha przebywał w Sosnowcu do maja 1958 r. Ostatnie niecałe dwa lata życia spędził w domu parafialnym przy cerkwi św. Jana na Woli. Władze nie wyraziły zgody na jego powrót do zarządzania Kościołem. Po krótkotrwałym okresie zarządu komisarycznego (Tymczasowe Kolegium Rządzące) w 1951 r. na stanowisko metropolity wybrany został abp Makary (Oksijuk)⁶⁶.

Metropolita Dionizy zmarł 15 marca 1960 r. Został pochowany na historycznym zabytkowym cmentarzu prawosławnym w Warszawie na Woli, tak jak marzył obok swojej matki, której prochy przed wojną sprowadził z Krzemieńca do Warszawy. Pożegnalne słowo nad otwartą mogiłą wygłosił ks. Atanazy Semeniuk. Jak pisał ks. Mikołaj Lenczewski, spoczął „po pracowitym życiu, sterany wiekiem i chorobą, a nade wszystko burzami dziejowymi często nie rozumiany przez współczesnych i niedoceniany wielki Hierarcha”⁶⁷.

⁶³ Ibidem, Notatka służbowa z 8 marca 1956 r.

⁶⁴ Ibidem, Notatka służbowa z 8 marca 1956 r.; ibidem, Postanowienie o zakończeniu (zaniechaniu) i przekazaniu do archiwum spraw ewidencji operacyjnej dotyczącej Waledyńskiego z 18 kwietnia 1956 r.

⁶⁵ Ibidem, Postanowienie o zakończeniu (zaniechaniu) i przekazaniu do archiwum spraw ewidencji operacyjnej dotyczącej Waledyńskiego z 18 kwietnia 1956 r.

⁶⁶ Abp Makary (1884–1961) ukończył Chełmskie Seminarium Duchowne i Kijowską Akademię Duchowną, gdzie uzyskał tytuł doktora teologii (1914 r.), wykładał m.in. na Uniwersytecie Kijowskim. W 1942 r. przyjął święcenia kapłańskie i złożył śluby zakonne, pełniąc jednocześnie posługi duszpasterskie w parafiach kijowskich. W 1945 r. został wybrany biskupem i mianowany ordynariuszem diecezji lwowsko-tarnopolskiej, w 1951 r. wybrany Metropolita Warszawskim i całej Polski. W 1959 r. ze względu na stan zdrowia został zwolniony z obowiązków metropolity. Zmarł 1 marca 1961 r. w Odessie, por.: N. Niesłuchowski, *Diesiatilietije archipastyrskogo sluzhenija Jego Blaženstva, Blaženniejszego Makarija, Mitropolita Warszawskiego i vsieja Polsi*, „Cerkownyj Wiestnik” 1955, nr 4; „Wiadomości PAKP” 2001, nr 4.

⁶⁷ M. Lenczewski, *Ks. Metropolita Dionizy*, „Rocznik Teologiczny” 1985, t. XXVII, z. 1, s. 154.

SUMMARY

AFTER THE END of II World War Metropolitan Dionizy returned to Poland in April 1945. Just right after that he began organizing conditions for normal and stable activity of The Orthodox Church. The main problems he faced were among others the status of each parish, building the new structure of church administration that would suit the new territorial situation of the country, educating new priests, organizing the ministry for the followers in the new territories in the West and North of Poland. The communist government did not see the chance to cooperate with him. He was blamed for collaborating with Nazis and actions against Poland. He was arrested in 1948 and removed from power in the Orthodox Church. He was allowed to come back to Warsaw in may 1958. Metropolitan Dionizy never regained his position in the Church. He died in 1960.